

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie

Arnoud Arps, Jacqueline Bel, Petra Boudewijn, Marijke Denger, Rick Honings (hoofdredacteur), Geert Onno Prins, Nick Tomberge (secretaris), Coen van 't Veer (penningmeester) en Peter van Zonneveld (voorzitter)

www.indischeletteren.nl

ISSN 0920-6949

ISBN 9789087049782

Hoofdredacteur: Rick Honings, e-mail: r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl

Tekstredactie: Susanne Onel

Penningmeester: Coen van 't Veer, e-mail: coenvantveer@online.nl

Ledenadministratie, productie en distributie

Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, Tel.: 035-6859856 | e-mail: bestel@verloren.nl

Inhoud

Redactioneel	249
Rick Honings, 'Eene stalen ziel in een metaal lichaam'. De reis van N.W. Schmal, vrijwillige jager te paard op Java	253
Sylvia van Zanen & Andreas Weber, Schreeuwende apen, zingende vogels en fluitende kogels. Natuuronderzoek op Sumatra in oorlogstijd (1833-1834)	279
Mikko Toivanen, Kinderen van het imperium. Corry en Hugo Loudon op reis naar Indië in 1871-1872	301
Emma Hooghwinkel, Beladen erfgoed in Batavia. Vier reizigers over imperialisme en (anti-)kolonialisme tijdens het interbellum	320
Nick Tomberge, Herbergen en hotels, pensions en pasanggrahans. Europese accommodaties in Nederlands-Indië	336
Uitnodiging lezingenmiddag februari 2022	357
Verschenen: Het land van 'Oosterzonneloed'	358

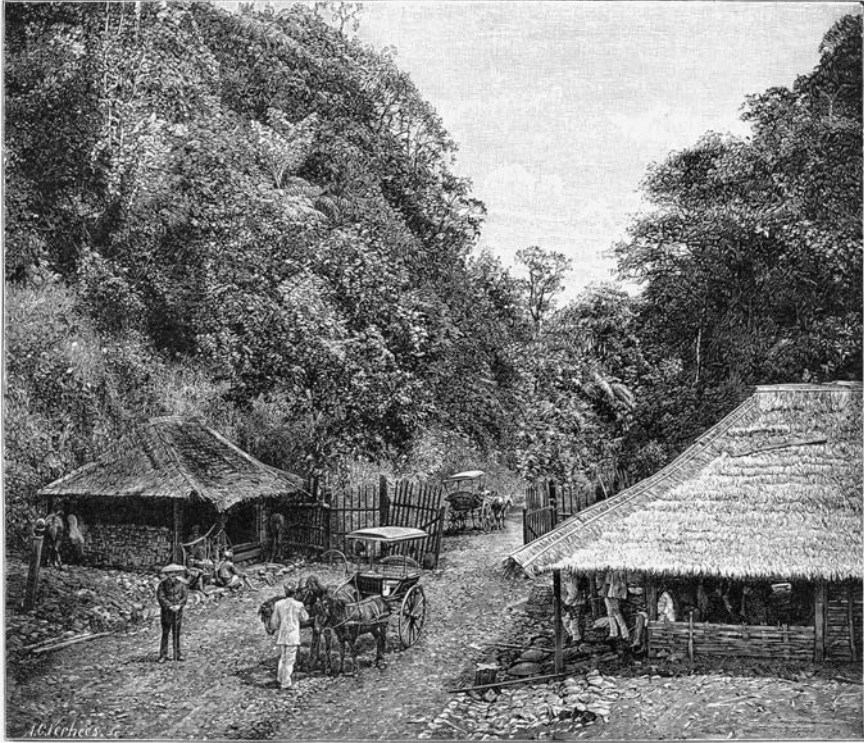
Afbeelding omslag: Pieter van Oort, tekening van de waterval 'Penganten' bij Bandung. Aquarel over potlood, op papier. Getekend op Java, circa 1832. Collectie Centraal Museum Utrecht, 10530.

Redactioneel

We kijken terug op twee geslaagde activiteiten: de Vijfde Indische Letteren-lezing, uitgesproken door prof. dr. Siegfried Huigen op vrijdag 1 oktober, en het Bronbeek-symposium over 'Kritische stemmen in de Indische letteren' van zondag 14 november. We zijn verheugd dat er weer meer mogelijk was, ook wat betreft de activiteiten van onze werkgroep.

In deze aflevering van *Indische Letteren* staat het thema 'Op reis in Nederlands-Indië' centraal. Het is niet voor het eerst dat dit onderwerp aandacht krijgt; in 2015 werd er al een aflevering van het tijdschrift aan gewijd. Datzelfde jaar verscheen *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800-1950*, onder redactie van Rick Honings en Peter van Zonneveld, samengesteld ter gelegenheid van het afscheid van Olf Praamstra als hoogleraar in Leiden. Voor deze aflevering van *Indische Letteren* kozen we een enigszins andere invalshoek: we vroegen zes onderzoekers te schrijven over onbekende reisverhalen of onbekende aspecten van bekende reisverhalen in relatie tot Indië. Dit themanummer werd samengesteld door Rick Honings en Nick Tomberge, die – samen met Judith Bosnak – in Leiden het NWO Vidi-project *Voicing the Colony. Travelers in the Dutch East-Indies, 1800-1945* uitvoeren.

Dit project begeeft zich, evenals dit themanummer, op het gebied van de *travel writing studies*, een vakgebied dat de laatste decennia internationaal sterk in opkomst is. Er verschijnen monografieën en bundels met artikelen, en er zijn de afgelopen jaren tal van overzichtsstudies en handboeken gepubliceerd. Recent nog verscheen *The Routledge Research Companion to Travel Writing* (2020) onder redactie van Alasdair Pettinger en Tim Youngs. Sinds 1997 wordt bovendien het tijdschrift *Studies in Travel Writing* uitgegeven, van de in Engeland gevestigde International Society for Travel Writing. In Nederland heeft het genre reisliteratuur in vergelijking met de Angelsaksische wereld in verhouding minder aandacht gekregen, al verandert dat de laatste tijd. Die wetenschappelijke belangstelling beperkt zich niet tot historische reisliteratuur. Ook moderne teksten vormen een dankbaar onderzoeksobject.

Het hoogste punt van den grooten postweg op Java.
Naar eene photographie aan de redactie toegezonden door den heer WIGMAN te Buitenzorg.

De Grote Postweg. Particuliere collectie.

In de negentiende en vroege twintigste eeuw was reisliteratuur een geliefd genre, maar tot de ‘hoge’ literatuur werd het niet gerekend. Reisteksten dienden vooral als informatiebron, om het thuisland te informeren over vreemde streken en mensen of om lezers vanuit hun leunstoel ‘exotische’ streken te laten bezoeken. Het onderzoek naar koloniale reizen neemt in de *travel writing studies* een aparte plaats in. Er bestaat veel belangstelling voor de ideologieën die in reisteksten verscholen liggen. Ze mogen op het eerste oog dikwijls een schijn van objectiviteit vertonen, ze zijn het niet. Koloniale reisteksten waren, zoals Elleke Boehmer heeft beklemtoond, ‘vehicles of imperial authority’ en het schrijven was ‘an instrument of rule’. Wie in-

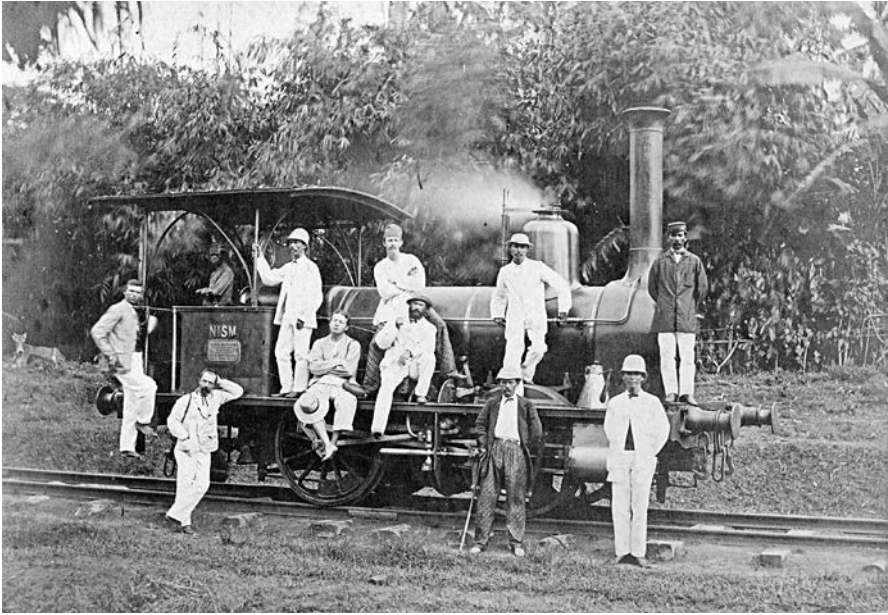
formatie kon verzamelen en publiceren, had de macht om beelden op te roepen en de werkelijkheid niet alleen te beschrijven, maar op die manier ook mede vorm te geven.

Het eerste artikel van dit themanummer is geschreven door Rick Honings en gaat over de reis van Nicolaas Willem Schmal, die in 1829 als 'vrijwillige Jager' met zijn gezin naar Indië vertrok, waar de Java-oorlog op dat moment woedde. Terug in Nederland hing Schmal het geweer aan de wilgen en werd hij boekhandelaar in Zierikzee. In die hoedanigheid publiceerde hij de brochure *De reis van onderofficieren en soldaten naar de Oost-Indiën (1832)*, waarin hij een ontluisterend beeld schetst van het leven van soldaten in de kolonie. Schmals ervaringen werden sterk gekleurd door het verlies van zijn vrouw en kind. In de Universiteitsbibliotheek Leiden stuitte Honings bovendien op een onbekend handschrift van Schmal.

Sylvia van Zanen en Andreas Weber schreven onder de titel 'Schreeuwende apen, zingende vogels en fluitende kogels' een bijdrage over de dagboeken van Pieter van Oort, die in 1833 en 1834 natuuronderzoek op Sumatra verrichtte in dienst van de Natuurkundige Commissie voor Nederlandsch-Indië. Weber en Van Zanen publiceerden dit jaar onder de titel *Kunstenaar op Java en Kunstenaar op Sumatra* in twee kloeke delen de reisdagboeken van Van Oort. Sumatra was in die jaren nog grotendeels een terra incognita voor Europeanen, waar veel voor hen onbekende planten- en diersoorten te ontdekken vielen. Maar Van Oort werd er ook geconfronteerd met een 'vijandelijke' inheemse bevolking en gewelddadigheden.

Het derde artikel is geschreven door Mikko Toivanen, die als onderzoeker verbonden is aan de Ludwig-Maximilians-Universität in München en eerder aan het European University Institute in Florence een proefschrift verdedigde over proto-toerisme, onder meer in Indische reisliteratuur. Hij kwam in het Nationaal Archief in Den Haag de originele dagboeken van Corry en Hugo Loudon op het spoor, de kinderen van James Loudon, gouverneur-generaal van Indië van 1872 tot 1875. Zij reisden in 1871-1872 met hun ouders naar Java en legden hun ervaringen allebei vast. Corry schreef in het Frans, terwijl Hugo zich van de Nederlandse taal bediende. Beide dagboeken geven een fascinerend inkijkje in hoe kinderen uit vooraanstaande families naar de Nederlandse kolonie keken en laten zien hoe zij over familie en 'thuis' dachten.

In de twee artikelen die hierna volgen staat de toeristische ervaring van Indië centraal. Emma Hooghwinkel schrijft over 'Beladen erfgoed in Batavia' en toont hoe vier westerse reizigers enkele niet onomstreden toeristische attracties ervoeren: de Amerikaanse toerist E.A. Powell, de Nederlandse journalist C.K. Elout, de schrijver

Locomotief met personeel van de Nederlandsch Indische Spoorweg Maatschappij op Java, omstreeks 1880. Collectie UB Leiden/KITLV.

W.J. Heydeman en de Britse reiziger Bruce R.H. Lockhart. Alle vier bezochten ze het monument van Pieter Erbeveld in Batavia en het vlakbij gelegen ‘heilige kanon’, dat ook *Si Jagoer* of *Meriam Besar* werd genoemd.

Nick Tomberge besteedt ten slotte aandacht aan herbergen, hotels, pensions en *pasanggrahans* in Indië. De beschrijving van de accommodaties waar Europese reizigers overnachtten, is een terugkerend motief in Indische reisliteratuur. Op basis van archiefonderzoek, gegevens uit kranten en reisteksten houdt Tomberge een pleidooi voor meer onderzoek naar koloniale accommodaties en reconstrueert hij de globale geschiedenis van het hotelwezen in Indië, vanaf de zeventiende eeuw tot circa 1942.

Graag vestigen we de aandacht op de eerstvolgende reguliere lezingenmiddag, die op vrijdag 18 februari 2022 in Leiden zal plaatsvinden. Meer informatie hierover treft u achterin dit nummer.

We wensen u veel leesplezier en hopen u in het nieuwe jaar bij onze activiteiten te begroeten.

‘Eene stalen ziel in een metaal ligchaam’

De reis van N.W. Schmal, vrijwillige jager te paard op Java

RICK HONINGS

‘Er behoort eene stalen ziel in een metaal ligchaam, om al de rampen te wederstaan, die den soldaat in Indië treffen’, schreef de Zierikzeese boekhandelaar Nicolaas Willem Schmal (1796-1837) in *De reis van onderofficieren en soldaten naar de Oost-Indië* (1832). Het ergerde hem dat er een verkeerd beeld bestond van militairen die naar Indië gingen: ‘Hunne dood wordt den meesten tijd aan losbandigheid en liederlijkheid toegeschreven, en ligtzinnigheid en misstappen vroeger in Europa begaan worden nog opgehaald en aangevoerd ten bewijze [dat] er niet veel anders dan een spoedige dood van den losbol te wachten ware.’ Omdat hij nog nooit een waarheidsgetrouw beeld van de ‘soldatenstand’ had gelezen, nam hij zich voor om Nederlands-Indië te beschrijven ‘zoo als het voor dien stand werkelijk is’.¹

In de Nederlands-Indische literatuurgeschiedenis is Schmal volstrekt vergeten: ik heb geen enkele publicatie kunnen vinden waarin zijn naam zelfs maar wordt genoemd. Wie zijn naam intikt op internet, krijgt vrijwel geen resultaten. Hoe hij eruitzag, is evenmin bekend; een portret van Schmal is niet overgeleverd. Ook in Rob Nieuwenhuys’ *Oost-Indische spiegel* (1972) komt zijn naam niet voor.² Dat is niet verwonderlijk. Behalve het al genoemde boekje publiceerde Schmal slechts één andere tekst: het twaalf strofen tellende dichtstuk *Mijne gedachten over de cholera-morbus (Aziatische braakloop), voor mijne stad- en landgenooten te Zierikzee* (1832). Daarnaast zijn er twee prenten van de Sint-Lievensmonsterkerk in Zierikzee, die in de nacht van 6 op 7 oktober 1832 vrijwel geheel afbrandde, bewaard gebleven. Volgens het bijschrift werden ze gemaakt naar tekeningen van Schmal.

Dat Schmal onbekend is, is jammer, niet omdat hij een groot schrijver was – want dat was hij niet – maar omdat hij een bijzonder beeld schetste van Indië in de vroege negentiende eeuw: op basis van zijn ervaringen als militair. Hoewel er internationaal wel is geschreven over de rol van geweld in relatie tot kolonialisme,³ is er in het veld van de *travel writing studies* nog nauwelijks aandacht besteed aan het perspectief van militaire reizigers in oorlogssituaties. Gert Oostindie schreef het boek *Soldaat in*

De St. Lieve Monster kerk te Zierikzee, daags voor het afbranden op den 6den October 1832. Steendruk van H. Dessaur, te Middelburg, naar een tekening van N.W. Schmal [1832]. Collectie Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel II, nr. 1964.

Het afbranden der St. Lieve Monster Kerk te Zierikzee in den nacht tuschen den 6den en 7den October 1832. Steendruk van H.J. Dessaur, te Middelburg, naar een tekening van N.W. Schmal, [1832]. Collectie Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel II, nr. 1965.

Indië, waarin hij op basis van brieven, dagboeken, gedenkboeken en memoires van militairen een beeld schetst van het geweld dat door de Nederlanders werd gebruikt tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog.⁴ De reisteksten van negentiende-eeuwse militairen in Indië hebben nog nauwelijks aandacht gekregen; als dat al eens gebeurde, dan alleen vanuit een biografisch perspectief, zoals in het geval van Maurits Ver Huell.⁵

Uniformvoorstelling van een huzaar te paard, cavalerie van het Nederlands Indische leger, uit de periode 1820-1825, prent door Jean Baptiste Madou. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Nicolaas Willem Schmal zag op 5 oktober 1796 het levenslicht in Voorburg, waar hij ook opgroeide. Op 14 mei 1820 trouwde hij met Helena Renaud (1794-1831), die eveneens in Voorburg geboren en getogen was.⁶ Met haar stichtte hij een gezin. In vijf jaar tijd kregen ze drie dochters: Wilhelmina Helena (1821-1908), Sanderina Johanna (1822-1903) en Catharina Johanna Carolina (1825-1918). Schmal werd tweede luitenant bij de ‘kurassiers’ (cavaleriesoldaten te paard), gestationeerd in Haarlem.⁷ Eind 1829 vertrok hij naar Indië. Waarschijnlijk werd hij ernaartoe gestuurd in verband met de Java-oorlog – de strijd tegen Diponegoro en de zijnen, die toen hevig woedde.⁸ Op 27 oktober 1829 riep Schmal in de krant eventuele schuldeisers op om zich te melden bij de kapitein-kwartiermeester van het Algemeen Depot van de landmacht in Harderwijk.⁹ Op 3 november van datzelfde jaar vertrok hij uit Haarlem en op vrijdag 13 november reisde hij aan boord van het fregat *Aurora* van kapitein J.C. Hahn via Kaap de Goede Hoop naar Indië. Daar werd hij aangesteld als tweede luitenant bij de ‘Vrywillige Jagers te paard op Java’. Begin juni 1830 volgde zijn bevordering tot eerste luitenant.¹⁰

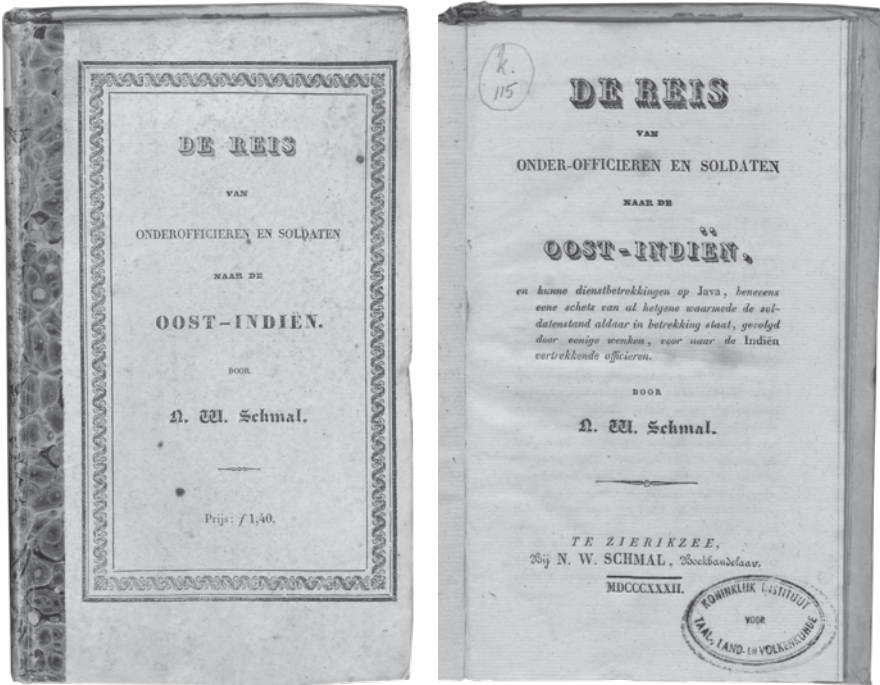
Schmal zou maar kort in Indië blijven. In 1832 vestigde hij zich als boekhandelaar in Zierikzee. Datzelfde jaar gaf hij de brochure *De reis van onderofficieren en soldaten naar de Oost-Indië* uit. Hoewel hij daarin weinig bijzonderheden mededeelde over zijn eigen lotgevallen, kunnen we uit zijn observaties afleiden hoe hij zijn verblijf in de kolonie ervaren heeft. Indië werd volgens hem ten onrechte voorgesteld als een wereld van oneindige mogelijkheden: het was eerder een land van koper dan van goud. Voor soldaten was de diensttijd daar een ‘ellendige boel’. Schmals publicatie was bedoeld om manschappen die ernaartoe wilden, een beeld te geven van de ‘rampen’ die hen daar konden treffen. Het was niet zijn bedoeling om ze af te schrikken – omdat ‘de Koloniën toch volstrekt troepen noodig’ hadden – maar om de ‘zuivere waarheid’ te vertellen.¹¹ Hij besloot zijn boekje met een gedicht, waarin hij jongelieden op het hart drukte om zich het gezegde ‘Oost West, thuis best’ goed in de oren te knopen:

O, die zuchten, o, die tranen, aan het eind der aard gestort,
Zijn zoo bitter, zijn zoo treurig, daar reeds d’arde een helle wordt.
Wilt g’op aard het al genieten, wat een sterv’ling ooit hier vindt,
Zoekt op uw geboorteplekje, eene Ega waar ge ’t brood voor wint.¹²

Het door Schmal geschetste beeld van Indië was weinig aantrekkelijk. Toch vertrokken in de loop der tijd veel jonge mensen in krijgsdienst naar de kolonie. Zij hadden de taak om de orde en rust te bewaren en zo nodig de strijd aan te binden met inheemse ‘opstandelingen’. Soldaten maakten deel uit van de bezettende macht die erop toezag dat de inheemse bevolking onder controle gehouden werd. In een tijd waarin het Nederlandse gezag nog niet overal gevestigd was, hadden zij een belangrijke taak te vervullen. Zij waren de ‘bewakers’ van de kolonie. Wat schreef Schmal over zijn reis naar en in Indië? Op welke manier representeerde hij de Javaanse bevolking, die hij als militair geacht werd te ‘bewaken’? En in hoeverre legitimeerde Schmal de militaire aanwezigheid van de Nederlanders in de kolonie?

De reis naar Indië

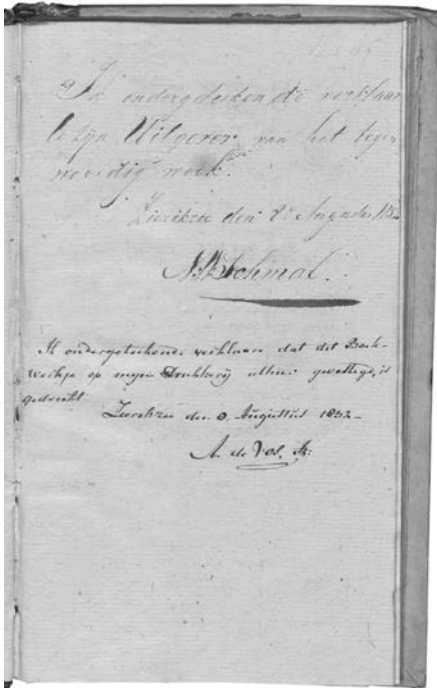
Schmal publiceerde zijn boekje, omdat de bestaande reisbeschrijvingen van Indië volgens hem tekortschoten. Die richtten zich vooral op kooplieden, ambtenaren, planters en burgers: ‘U krijgskameraden heeft men meest altijd vergeten.’ Over de ware, ‘rampspoedigen’ situatie van soldaten in Indië had Schmal naar eigen zeg-

Omslag en titelpagina van *De reis van onderofficieren en soldaten naar de Oost-Indiën, in hunne dienstbetrekkingen op Java, benevens eene schets van al hetgeen waarmede de soldatenstand aldaar in betrekking staat. Gevolgd door eenige wenken, voor naar de Indiën vertrekkende officieren.* Zierikzee 1832. Collectie UB Leiden.

gen nooit iets gelezen.¹³ Daarom gaf hij een overzicht van wat de soldaten te wachten stond, vanaf de reis naar Batavia tot aan de terugkeer naar Nederland. Hij wilde hun vooral praktische informatie verschaffen, zoals hoeveel geld een soldaat elke vijf dagen kreeg, welke kleding hem werd aangereikt, waar zijn ‘menage’ (soldatenkost) uit bestond en hoe hij de tijd moest doorkomen.¹⁴ Schmals werk is geen typische reistekst waarin een ik-figuur een tocht beschrijft van a naar b naar c. Het is eerder een informatieve tekst over de reis naar en het verblijf in Indië. Omdat het werk gebaseerd is op Schmals eigen ervaringen, kan het toch als reisliteratuur gezien worden.

Wie naar Indië ging, moest er in de eerste plaats rekening mee houden dat zijn medesoldaten geen fraai ‘volkje’ vormden, aldus Schmal. Iemand die een blik wierp op

Verklaring en handtekening van N.W. Schmal en van de drukker A. de Vos in De reis van onderofficieren en soldaten naar de Oost-Indiën. Zierikzee 8 augustus 1832. Collectie UB Leiden.

het Algemeen Depot in Harderwijk, merkte dat aan iedereen een luchtje zat. De een dronk, de ander had schulden, de derde was een 'lichtmis', de vierde een plichtsverzuimer en dan was er nog een horde buitenlanders, 'deserteurs met valsche papieren', die hun honger naar vreemde landen wensten te stillen. Deze 'losse Jongens, vol ijver, vuur en drift' hadden maar twee doelen: 'zwarten beteugelen' en 'goud en juweelen' verwerven. Menigeen zag zichzelf al met een fortuin huiswaarts keren. Hun verstand zei hun misschien dat dit niet realistisch was, maar daarover dachten de meesten niet na. Ze leefden bij de dag: 'Geef maar een borrel, geen ellende voor den tijd, en of ik hier sterf of daar, dat is mij onverschillig, ik wil als geen oud wijf mijn leven in één Garnizoen verslijten en zoo wat meer van die losse redeneringen.'¹⁵

Minutieus beschreef Schmal hoe de manschappen zich gereedmaakten voor vertrek. Over de zeereis oordeelde hij positief: er was onderweg veel te zien. 's Och-

tends kwam de zon majestueus op boven de zee, 's nachts kleurde de lucht tot een 'prachtig purper' en leek elke ster een diamant. 'Heerlijke Maneschijnen' straalden over het zeeoppervlak, 'waar duizende[n] van spiegeltjes haar zilver licht uit het water ter rug kaatsen'. Overdag vergaapten de soldaten zich aan exotische vogelsoorten als de albatros, aan monsterlijke maar wonderlijke bruinvissen en 'spelen-de Walvisschen'. Zeeziekte deed evenwel afbreuk aan de talrijke 'aangename zee-tafrelen' die men onderweg zag. Men was de Noordzee nog niet 'ingestoken' of de eerste passagiers moesten overgeven. Het begon al spoedig te stinken en de soldaten lagen aan boord 'als varkens door elkander'. Het eten was daarentegen goed, al vergde het scheepsbeschuit een goed gebit. Schmal roemde het smakelijk gezouten spek en de groente: 'De groene en graauwe erwten zijn van de beste soorten, als mede de gort, de stokvisch; enz., en de zuurkool, dit beproefde middel voor de gezondheid op zee, komt zoo versch uit de vaten dat zij U toelacht.' Twee keer per dag kreeg elke soldaat een 'oorlam' (borrel) uitgereikt. Er was, kortom, onderweg niet veel om over te klagen. Voedsel en drank waren in Schmals optiek zo overvloedig dat de manschappen van alle in Batavia arriverende transporten 'zoo dik en vet zijn als beeren en kleuren hebben als rozen'.¹⁶

Volgens Schmal ging het niet te ver om de vier maanden op zee de beste van de hele diensttijd te noemen. De ellende begon zodra men in de warmere luchtstreken arriveerde. In Indië kreeg iedere soldaat last van rode, schurftige en jeukende vlekjes, die zij aanduiden als 'rode hond': 'Het geheele lichaam [is] weldra met een scharlaken korst bedekt, zoo gaat het gevoel van jeukte in prikkeling en van prikkeling in steeking over, en dan is het als of men met honderd duizend spelden gestoken wordt'. Op een gegeven moment werd het hele lichaam door de hitte aangetast, van de huid tot de longen, de maag en het darmgestel. Je zweette zoveel dat je een emmer water kon drinken zonder ook maar één keer te hoeven plassen. De soldaten kregen last van koorts, diarree, steenpuisten, bloedzweren en andere ongemakken, waardoor zelfs de sterkste Europeaan in korte tijd in een uitgeteerde lijder veranderde. Muggen, mieren en andere 'nachtplagers' verstoorden de voor de gezondheid zo nodige rust. Je kon beter in een politiekamer op een brits slapen dan 'onder die plaag' in Indië, merkte Schmal op.¹⁷

Het advies dat Schmal soldaten gaf, was om consequent matigheid te betrachten: 'Bij heet weder weinig eten, veel verkoelende dranken drinken en een matig gebruik van vruchten, bij guur weder en veel nattigheid, goed eten en eenen stevigen borrel drinken, bij matig weder matig in beiden wezen, dit is de beste wijze voor een soldaat om gezond te blijven.' Verder moest de soldaat zich zo vaak mogelijk met koud

water wassen en niet te veel piekeren: ‘Weinig nadenken en onverschilligheid zijn in heete gewesten een steun der gezondheid’. Wie zich niet aanpaste aan de tropische omstandigheden, zou spoedig ‘naar kapitein Jas afmarcheren’, zoals sterven in Indië eufemistisch werd genoemd.¹⁸

Soldaat in Indië

Eenmaal in de kolonie, heeft Schmal zijn ogen uitgekeken. Hij vond Java een schilderachtig land met ‘majestueuse bosschen’ en verbaasde zich over de vruchtbaarheid ervan. Over de oude benedenstad van Batavia, die volgens hem in puin lag en waar slechts de ‘armoedige vuile en stinkende verblijven’ van Chinezen en Javanen te vinden waren, oordeelde hij – zoals veel Europeanen in reisverhalen uit de eerste helft van de negentiende eeuw – heel wat minder enthousiast. De stad maakte een onaangename indruk, ‘daar men geen Europeaan in de stad ziet’. Dat negatieve oordeel gold ook voor wat het land voortbracht. Groenten waren ‘flaauw’ en ‘waterig’, wortels smaakten naar ‘uitgekookt zoethout’. Men moest er volgens Schmal rekening mee houden dat alles wat hier groente genoemd werd, in Nederland als afval bestempeld zou worden. Met het fruit was het niet beter gesteld: ‘De Oost-Indische vruchten zijn over het algemeen geil [te zwaar door overbemesting], waterig, flaauw of scherp en heet.’ Zelfs de *mangistan*, ‘de lekkerste vrucht van Java’, haalde het niet bij de perzik, om nog maar te zwijgen over de ananas en de *rambutan*. Daarom probeerden Europeanen in de koelere bergregio’s appels, peren en aardbeien te kweken, maar alles bleef waterig.¹⁹

Paarden op Java waren klein, koeien mager en hun melk smakeloos, schapenwol slecht, geiten vel over been en kippen schraal. Indië mocht dan mooi zijn, het klimaat was funest: ‘Niets is er even als in Europa, geen boom, geen blad, geen dier, en zelfs de uit Europa over gebragte Duiven, en Huismusschen zijn er kleiner en schraler geworden, niets wordt er zoo oud, alles vergaat in dien eeuwigen zomer even snel’. De warme zon, de ‘troosteres van al wat leeft in de gematigde luchtstreek’, was een marteltuig dat het leven verbitterde, de huid verschroeide en het ‘bederf in al het bezielde’ verspreidde. Het was dan ook niet meer dan terecht dat één jaar militaire dienst in de tropen dubbel telde. Degenen die na hun diensttijd naar Nederland terugreisden, waren van ‘vrolijke losse knapen’ veranderd in ‘blinde, kreupele, gebrekkelijke halzen’. Met hun ‘uitgezweette en verdorde lichamen’ konden ze er niet meer aarden.²⁰

Door de hitte was het leven van de soldaat in Indië een verschrikking. Elke dag zag er hetzelfde uit. ’s Morgens werd er een borrel uitgereikt: een slok *arak*. In het

